

I. SREDNJI VIJEK (do 1527)

1) Izdanja izvorne građe

Najvažniji rezultat rada na objavljivanju izvora za hrvatsku srednjovjekovnu povijest je pojava prvog sveska »Diplomatičkog zbornika kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije« koji su uredili M. Kostrenčić, J. Stipišić i M. Šamšalović, u izdanju JAZU (Zagreb 1967). Tek je tim izdanjem diplomat T. Smičiklasa, objavljen bez prvog sveska, najzad dobio i svoj početak. U usporedbi s već klasičnim izdanjem F. Račkoga iz 1877, ono odražava i napredak pomoćnih povijesnih znanosti u posljednjih stotinjak godina. Premda to izdanje nije u svemu zamijenilo Documenta F. Račkoga, jer su iz njega izostali odlomci iz srednjovjekovnih pisaca, ipak je ono bogatije izvornom građom, jer su u nj uključeni i dokumenti pronađeni nakon spomenutog izdanja naših najstarijih isprava.¹

Nasuprot tome, ediranje izvanredno važnih spisa iz notarskih arhiva kojima obiluju dalmatinski gradovi, ni izdaleka nije zadovoljavajuće. Veoma intenzivno u prvim poslijeratnim godinama, u izdanjima JAZU, ono je i u ovom desetljeću bilo prepušteno lokalnim arhivskim ustanovama. Zbog toga su objavljene samo dvije zbirke notarskih spisa, i to: spisi zadarskih notara iz prve četvrtine XIV st., koje su priredili M. Zjačić i J. Stipišić, i svešćić splitskih notarskih spisa iz početka XV st., koji je objelodanio V. Rismondo.²

Toj skupini izvorne građe donekle je srodno kritičko izdanje kalendara i godovnjaka samostana sv. Marije u Zadru od M. Grgića.³ Rukopis je nastao u Zadru između 1290. i 1292, a spominje, u liturgijske svrhe, mnoštvo najrazličitijih osoba, prije svega zadarskih građana, pa je po tome i važan povijesni izvor.

Više je pažnje posvećeno srednjovjekovnim piscima. Prije svega se to odnosi na tzv. Veću salonitansku povijest (Historia salonitana maior), čiji je najstariji rukopis sačuvan iz početka XVI stoljeća. Taj je izvor u kratkom razdoblju dvaput objelodanjen s namjerom da se istraži njegov odnos prema Kronici Tome arhiđakona (HS). Prvo kritičko izdanje priredila je 1967. Nada Klaić, upotrijebivši pri tom različite tipove tiskarskog sloga,⁴ dok je 1973. S. Gunjača usporedo tiskao i tekst HSM i tekst Tomine kronike.⁵ Bez obzira na to što je konačni zaključak izdavača bio posve suprotan — HSM je kasnija pre radba Tomine kronike (Klaić), odnosno koncept Tomina djela (Gunjača) — navedena izdanja ipak omogućavaju rješavanje tog, u historiografiji kontroverznog, pitanja.

¹ Usp. ocjenu N. Klaić u JIČ-u 1968/1—2, 91—100.

² M. Zjačić — J. Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove 1296—1337; Zadar 1969; V. Rismondo, Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411—1412), Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 8, Split 1974, 7—55.

³ M. Grgić, Dva nepoznata svetomarijska rukopisa u Budimpešti, Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru, Zadar 1968, 123—227.

⁴ Nada Klaić, Historia salonitana maior, Posebna izdanja SAN, knj. 399, Beograd 1967.

⁵ S. Gunjača, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj povijesti I, Zagreb 1973, 25—178.

Tekst još jednog srednjovjekovnog pripovjednog izvora, tzv. splitskog anonimna, već i ranije objavljivan (F. Šišić, H. Morović), ponovo je objelodanio M. Kurelac prema rukopisu koji se čuva u Naučnoj biblioteci u Zadru, poprativši ga i iscrpnim historiografskim prikazom.⁶

Nekoliko autora bavi se različitim pitanjima oko srednjovjekovnih izvora, prije svega tradicijom rukopisa.

Premda naša historiografija ni do danas nije dala iscrpnu i kritičku monografiju o Tominoj Salonitanskoj povijesti, ipak je u ovom razdoblju ponovo raspravljano o njezinim rukopisima. Tim su se pitanjima pozabavili S. Gunjača i S. Antoljak, pa je problem odnosa između pojedinih rukopisa Tomina djela, kao i njihovih dodataka, potpunije osvijetljen.⁷ M. Kurelac, pak, upozorava na jedan nepoznati rukopis latinske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina.⁸

I najzad, »Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine« Nade Klaić (Zagreb 1972) tvore dosad najopsežniju zbirku izvora za hrvatsku srednjovjekovnu povijest, u hrvatskom prijevodu i s dosta opsežnim komentarima. To je novo, znatno prošireno izdanje ranije zbirke izvora za hrvatsku srednjovjekovnu povijest (Historijska čitanka J. Šidaka i Izvori za hrvatsku povijest I i II N. Klaić).

2) Pomoćne povijesne znanosti

Jedno od karakterističnih obilježja hrvatske historiografije u posljednjem desetljeću je pojačano zanimanje za pojedine probleme pomoćnih povijesnih znanosti. Ono nije došlo do izražaja samo u mnoštvu pojedinačnih rasprava, u kojima su često zastupana sasvim suprotna stajališta, nego i u pojavi nekoliko priručnika o pomoćnim disciplinama.

Prvi cjelovit pregled pomoćnih povijesnih znanosti u hrvatskoj historiografiji objelodanio je 1966. S. Antoljak, i to na makedonskom jeziku.⁹ Autor je u tom udžbeniku, u sažetom obliku, prikazao gotovo sve najvažnije pomoćne znanosti, od paleografije (latinske, grčke, glagoljske i ćirilske) do arhivi-

⁶ M. Kurelac, Povijesni zapis nazvan »Anonimna kronika« u rukopisu Naučne biblioteke u Zadru, HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 363—374.

⁷ S. Gunjača, Uz rukopise djela »Incipit istoria Salonitanorum pontificum atque Spalatensium« Tome arciđakona splitskoga, Razprave SAZU V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, 163—177; S. Antoljak, Da li je postojala pored sačuvanih i poznatih apendikula (Appendicula, Pacta conventa, Qualiter) i još jedna zvana »Conuentio«? u: Miscellanea mediaevalia Jugoslavica, Godišen zbornik Filozofskog fakulteta u Skopju, Skopje 1968, 122—151; S. Gunjača, Ispravci i dopune I, 15—21, 181—241, 355—370.

⁸ M. Kurelac, Nepoznati rukopis »Ljetopisa popa Dukljanina«, HZ XXI—XXII, 1968—69, 651—653. Izdanjima izvorne građe za hrvatsku srednjovjekovnu povijest valja dodati i prvi hrvatski prijevod bračkog statuta u radu A. Cvitanić, Srednjovjekovni statut bračke komune iz godine 1305, Supetar 1968. U osvrtu na novopronađeni tekst Vranskog zakonika iz 1454, što ga je objelodanio sovjetski povjesničar M. M. Frejdenberg (Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, Zadar 1971), T. Raukar objelodanjuje i tekst uvoda u taj zakonik (Marginalia uz novo-otkriveni »Vranski zakonik« iz godine 1454, HZ XXV—XXVI, 1972—73, 369—375).

⁹ S. Antoljak, Pomošni istorijski nauki, Skopje 1966; prijevod na srpski jezik: Pomoćne istorijske nauke, Kraljevo 1971.

stike. Nasuprot njemu, J. Stipišić se u priručniku »Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi« (Zagreb 1972) ograničio samo na klasične pomoćne discipline: latinsku paleografiju, diplomatiku i kronologiju, ali je pri tom najviše pažnje obratio domaćoj građi i hrvatskoj kulturnoj baštini.¹⁰

Donedavno u nas veoma zanemarenom, a izvanredno važnom, području povijesne metrologije posvećen je istraživački rad Z. Herkova koji je dugogodišnjim istraživanjem prvi put uklopio stare hrvatske mjere u evropski metrološki sustav i utvrdio njihov odnos prema susjednim sistemima. Svoje dragocjene rezultate, neophodne u istraživanju hrvatske ekonomske povijesti, autor je, osim u mnogobrojnim raspravama, sintetizirao i u priručniku »Naše stare mjere i utezi« (Zagreb 1973).¹¹

B. Zmajčić, pak, u priručniku »Heraldika« (Zagreb 1972) na pregledan način opisuje razvitak naših srednjovjekovnih grbova.

U zasebnim raspravama obrađeno je mnoštvo problema, s težištem na diplomatskoj analizi srednjovjekovnih isprava.

Prvu kritičku i cjelovitu diplomatsku analizu naših najstarijih isprava, do početka XII st., izradila je Nada Klaić u raspravi »Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije«.¹² Nakon što je iscrpno izložila dotadašnje historiografske rezultate, ona je diplomatskom analizom isprava došla do zaključka da su one sastavljene u formi privatne isprave i da nisu mogle nastati prije XII st., odnosno prije oblikovanja dalmatinskog notarijata.

Na podlozi toga kritičkog pristupa našoj ranosrednjovjekovnoj diplomatskoj građi, N. Klaić je i u posebnim prilogima analizirala neke od tih isprava. U radnji »O Trpimirovoj darovnici kao diplomatskom i historijskom dokumentu«, obradila je Trpimirovu darovnicu iz 852; upozorivši da njezin osnovni oblik odgovara formi notarske isprave, zaključila je da njezin povijesni sadržaj nije vjerodostojan, ali da je Trpimir po svoj prilici ipak darovao crkvicu sv. Jurja, samo ne splitskom, nego ninskom biskupu.¹³ U raspravi »Tribuni i consules zadarskih isprava X i XI stoljeća« izvršila je diplomatsku analizu najstarijih zadarskih isprava, prije svega oporuka iz X i XI st., u kojima se spominju tribuni i konzuli, zaključujući da su one krivotvorine XII st.,¹⁴ dok je u posebnom prilogu obradila i oporuku splitskog priora Petra.¹⁵

¹⁰ Usp. ocjenu T. Raukara u HZ XXV—XXVI, 1972—73, 530—533.

¹¹ Z. Herkov, Zagrebačka mjera XIII stoljeća — temelj hrvatskog sustava mjera kroz vjekove, Ljetopis JAZU, knjiga 71, Zagreb 1966, 187—226; isti, Stare varaždinske mjere, Ljetopis JAZU 73, Zagreb 1969, 295—331; Kupljenik — stara hrvatska mjera, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XVI, Rijeka 1971, 215—260; Mjere Hrvatskog Primorja s osobitim obzirom na solne mjere i solnu trgovinu, Rijeka 1971; usp. i ocjenu T. Raukara u HZ XXV—XXVI, 1972—73, 567—570.

¹² HZ XVIII, 1965, 141—188 (I), i XIX—XX, 1966—67, 225—263 (II).

¹³ Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII, 1960 (izašlo 1967), 105—155.

¹⁴ Zbornik radova Vizantološkog instituta XI, Beograd 1968, 67—92. Usp. i L. Margetić, Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama, isto, XVI, 1975, 25—53.

¹⁵ Isto, XIII, 1971, 57—74. Toj skupini radova N. Klaić valja dodati i Nekoliko riječi o kartularu samostana sv. Marije u Zadru (HZ XIX—XX, 1966—67, 501—515), gdje se osvrće na izdanje samostanskog kartulara od V. Novaka, te Neko-

Suprotno stajalište, obrana autentičnosti naših ranosrednjovjekovnih isprava, osobito je došlo do izražaja u prilogima o Krešimirovoj ispravi iz 1069. kojom samostanu sv. Krševana iz Zadra dariva otok Maun.¹⁶ Ali dok se V. Novak zalaže za apsolutnu autentičnost darovnice, dotle je J. Stipišić, mada i on darovnicu drži autentičnom, nešto suzdržaniji, jer zaključuje da je »teško pretpostaviti da je ova darovnica proizašla iz pera falsifikatora«.¹⁷

O tobožnjoj ispravi kralja Krešimira za Vranjic iz g. 950, sačuvanoj u transumptu iz 1397, raspravljaju J. Stipišić i S. Antoljak, donoseći i njezin tekst, ali pri tom dolaze do različitih rezultata.¹⁸ Dok Stipišić, pripisujući ispravu Krešimiru II, nije posve uvjeren u njezinu autentičnost, iako ne sumnja u »historijski čin« isprave, dotle joj Antoljak daje punu vjeru, pa na njoj, povezujući je uz Krešimira I, gradi posve novu koncepciju i kronologiju hrvatske povijesti X stoljeća. Stipišićevu se istraživanju suprotstavlja Nada Klaić, u prilogu »Tobožnji Krešimirov 'Priuilegium de Durana'« i smatra ispravu falsifikatom splitske crkve, zaključujući da ona »otpada kao svjedočanstvo o hrvatskom kralju Krešimiru« (224).^{18a}

Posljednjih godina ponovo je pokrenuto i pitanje tzv. Pinciusovih isprava, premda je sumnja u njihovu vjerodostojnost već odavno izrečena. God. 1968. S. Antoljak je, u prilogu »Da li su isprave Penča i sina mu Plesa uistinu obični falsifikati!«, nastojao utvrditi njihovu povijesnu vjerodostojnost,¹⁹ dok S. Gunjača, u veoma opsežnom tekstu: »O 'ispravama' Pinča i Plesa«, ostaje na stajalištu da su one falsifikati, i to iz sredine XIII stoljeća.²⁰

I najzad, jedan prilog Z. Tanodija, u kojem je pokušao obraniti autentičnost darovnica kralja Zvonimira i Stjepana II za Lažane, ponovo je pokrenuo staru diskusiju o tim ispravama splitskih benediktinki.²¹

U radnji »O falsifikatima splitskih benediktinki«, Nada Klaić diplomatski analizira te isprave i zaključuje da su one falsifikati XII st., jer su sastavljene u formi notarskog dokumenta; analizom, pak, sadržaja konstatira da su nastale zbog parnice za posjede u Lažanima potkraj XII stoljeća.²² I S. Gunjača stoji na stajalištu da su te isprave falsifikati, ali njihov postanak da-

liko napomena o Baščanskoj ploči (Vjesnik bibliotekara Hrvatske XV, 1969/1—2, 1—14) s diplomatskim primjedbama o tom spomeniku.

¹⁶ V. Novak, Mare nostrum dalmaticum, Povijest grada Nina, Zadar 1969, 397—442; J. Stipišić, Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maunu iz 1069. godine, Pomorski zbornik 7, 1969, 813—828.

¹⁷ Stipišić, n. dj., 826.

¹⁸ J. Stipišić, Tragom jedne bilješke Ivana Luciusa o jednoj hrvatskoj vladarskoj ispravi, Zbornik Historijskog instituta JAZU 6, 1969, 75—96; S. Antoljak, Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X stoljeća, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 10, 1972, 41—116.

^{18a} Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga XII-1, Beograd 1974, 207—224.

¹⁹ Miscellanea mediaevalia Jugoslavica, Godišen zbornik Filozofskog fakulteta u Skopju 20, 1968, 169—184.

²⁰ S. Gunjača, Ispravci i dopune II, 271—343.

²¹ Z. Tanodij, Isprave kralja Zvonimira i Stjepana II splitskim benediktinkama, Mandićev zbornik, Rim 1965.

²² Nada Klaić, O falsifikatima splitskih benediktinka, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIII—LXIV, 1961—62, 199—219 (izašlo 1969).

tira u sam početak XIII st. povezujući ih uz spor između splitskih benediktinki i nadbiskupa Bernarda za prihode iz solinskih mlinova.²³

U ovom razdoblju nastavljena je diskusija o autentičnosti dalmatinskih gradskih privilegija, pokrenuta još 1958. jednim manjim prilogom N. Klaić.²⁴ Potaknuta prilogom mađarskog povjesničara G. Györfyja koji je nastojao obraniti njihovu autentičnost,²⁵ ona se ponovo vratila tom problemu, pa je u opsežnoj radnji: »Još jednom o tzv. privilegijama trogirskog tipa«, razradila svoje ranije zaključke, analizirajući iscrpno, diplomatički i povijesno, privilegije Arpadovića dalmatinskim gradovima u XII i XIII stoljeću.²⁶

Raspravom »Mljetski falsifikati«, Nada Klaić nadovezuje na diskusiju o autentičnosti isprava u korist benediktinskog samostana sv. Marije na Mljetu (tzv. lokrumskih falsifikata),²⁷ zaključujući da su falsifikati nastali u toku spora s korčulanskim knezom i mljetskom općinom oko kneževskih prava na otoku.

U prilogu »Kako i kada su Krčki knezovi stekli Modruš i Vinodol«, N. Klaić podvrgava diplomatičkoj i povijesnoj analizi darovnice Bele III iz 1193. za Modruš i Andrije II iz 1223. za Vinodol, te njihove kasnije redakcije, i konstatira da su te isprave falsifikati iz XIV st., sastavljeni u cilju da se dokaže da su krčki knezovi na legalan način stekli Modruš i Vinodol.²⁸

Dok se, prema tome, sve veća pažnja pomoćnim povijesnim znanostima očitovala u pojavi novih udžbenika i, osobito, u vrlo širokom rasponu diplomatičkih istraživanja, dotle su paleografski rezultati pokazali veliku neujednačenost. Nasuprot različitim problemima glagoljske paleografije, a i općenito našega glagoljaštva, čije je intenzivno istraživanje usredotočeno oko Staroslavenskog instituta u Zagrebu i njegovih edicija (Slovo i Radovi), rad na latinskoj paleografiji, usprkos mnoštvu otvorenih i veoma važnih pitanja, u ovom razdoblju gotovo posve zamire. Nešto je više pažnje obraćeno ćirilskoj paleografiji, osobito još i danas spornom problemu »bosančice«.²⁹

3) Cjeloviti prikazi i sinteze

U razdoblju 1965—75. napisano je više cjelovitih prikaza o pojedinim razdobljima i problemima hrvatske srednjovjekovne povijesti do početka XVI stoljeća.

²³ S. Gunjača, Narav dviju isprava splitskih benediktinki, *Ispravci i dopune* I, 373—439.

²⁴ Nada Klaić, O autentičnosti privilegija trogirskog tipa, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* 2, 1958, 77—88.

²⁵ G. Györfy, O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeća, *Zbornik Historijskog instituta JAZU* 6, 1969, 97—108.

²⁶ *Istorijski časopis* XX, 1973, 15—87.

²⁷ *Arhivski vjesnik* X, 1967, 185—234.

²⁸ *Vjesnik historijskih arhiva Rijeka i Pazin* XVI, 1971, 131—168. Usp. i M. Pandžić, Diplomatičko-povijesna analiza povelje hrvatsko-ugarskog kralja Andrije II (III) kojom se bribirskom knezu, hrvatskom banu Pavlu Šubiću podjeljuje nasljedno banstvo (1293. g.), *Arhivski vjesnik* XVI, Zagreb 1973, 327—360.

²⁹ Benedikta Zelić-Bučan, Bosančica — poljičko narodno pismo, *Poljički zbornik* I, Zagreb 1968, 143—152; T. Raukar, O nekim problemima razvitka ćirilске minuskule (»bosančice«), *HZ* XIX—XX, 1966—67, 485—489, i O problemu bosančice u našoj historiografiji, *Radovi Muzeja grada Zenice* III, 1973, 103—144.

Najvažniji plod takvih nastojanja jest »Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku« od Nade Klaić (Zagreb 1971), koja je nakon Šišićeve »Povijesti Hrvata u doba narodnih vladara« (1925) prva opsežna sinteza o hrvatskoj povijesti do početka XII stoljeća. Nasuprot Šišićevoj Povijesti, knjiga N. Klaić je i metodološki (socijalni, gospodarski i kulturni razvitak) i tematski (povijest Istre) znatno šire koncipirana, pa već i time odražava napredak hrvatske medievistike u posljednjih pola stoljeća.

Obilježja cjelovita pregleda hrvatske povijesti u srednjem vijeku imaju dva rada. U kolektivnom radu, »Istoriji Jugoslavije« I. Božića, S. Ćirkovića, M. Ekmečića i V. Dedijera (Beograd 1972), prva su dvojica autora prikazala i neke odabrane aspekte hrvatske povijesti do početka XVI stoljeća.³⁰ T. Macan je, pak, u »Hrvatskoj povijesti« (Zagreb 1971) na popularan način, bez znanstvenog aparata, izložio i razvoj Hrvata u tom razdoblju.

Nekoliko radova ima za predmet kraća razdoblja ili pojedine probleme hrvatske srednjovjekovne povijesti.

U knjizi »Dalmacija u XV stoljeću« (Sarajevo 1967), M. Šunjić je iscrpno ocrtao značajke prvog stoljeća mletačke vlasti nad Dalmacijom, u širokom rasponu od organizacije političke vlasti do nekih oblika unutrašnjeg razvoja.³¹ J. Tadić je u kraćem referatu »Venecija i Dalmacija u srednjem veku« nastojao utvrditi važnost Dalmacije u mletačkom sustavu.³² F. Gestrin, u prilogu »Gospodarstvo in družba zahodnojugoslovanskih dežel od 15. do srede 17. stoletja«, izlaže i neke temeljne značajke hrvatske povijesti do početka XVI stoljeća.³³

Među radovima o »Crkvi bosanskoj«, za koju historiografija i dalje pokazuje nesmanjeno zanimanje, valja izdvojiti, zbog njihove općenite važnosti, dva djela. U knjizi »Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku« (Zagreb 1975), F. Šanjek razmatra međusobne veze između heretičkih pokreta u Bosni i na evropskom Zapadu, te postanak bosanske hereze.³⁴ U »Studijama o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu« (Zagreb 1975), J. Šidak je okupio petnaest priloga, nastalih između 1950. i 1969, koji sadrže autorove rezultate dugogodišnjih istraživanja o tom pitanju; prilozi, u bilješkama dopunjeni novom literaturom, i iscrpan kritički tekst »Problem 'Crkve bosanske' u poratnoj historiografiji« kojim su oni popraćeni, odražavaju današnju razinu proučavanja tog problema u historiografiji.^{34a}

³⁰ Usp. ocjenu J. Šidaka u HZ XXV—XXVI, 1972—73, 521—530.

³¹ Usp. osvrt T. Raukara, O nekim problemima hrvatske povijesti u XV stoljeću, HZ XXI—XXII, 1968—69, 529—548.

³² JIČ 1968/3—4, 1969, 5—17.

³³ ZČ XXIX, 1975/1—2, 45—76.

³⁴ Sažetak toga rada najprije je objelodanjen na francuskom jeziku: Les »chrétiens bosniaques« et le mouvement cathare au Moyen Age, Revue d'histoire des religions CLXXXII, 1972, 133—181.

^{34a} n. dj. 297—377 (dva posljednja poglavlja tiskana su, uz neke dopune, i pod naslovom Problem heretičke »Crkve bosanske« u najnovijoj historiografiji (1962—75), HZ XXVII—XXVIII, 1974—75, 139—182); usp. P. Korunić, Prinosi Jaroslava Šidaka problemu heretičke »Crkve bosanske« i bogumilstva, Dometi br. 10/1977, 49—70.

4) Rani srednji vijek

Historiografsko zanimanje za ranosrednjovjekovnu povijest Hrvata (do početka XII st.) nije bilo izraženo samo u prije spomenutoj »Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku« od N. Klaić, nego i u posebnim prilogima o različitim pitanjima iz toga razdoblja.

Vijesti o doseljenju Hrvata i neke otvorene probleme oko toga razmatra Nada Klaić.³⁵ Na još uvijek sporno pitanje obnove splitske crkvene organizacije i vijesti Tome arhidakona o Ivanu Ravenjaninu odnosi se nekoliko priloga.

U radnji »Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije« Nada Klaić predlaže posve novo rješenje tog pitanja. Nakon što je povezala Tomino pričanje o prvom splitskom nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu uz splitski crkveni sabor (925) i stavila njegovu djelatnost u prvu pol. X st., odvojila je od te podloge dva splitska sarkofaga na kojima se spominje nadbiskup Ivan. Polazeći od teze da je izrada sarkofaga starija od natpisa, ona je, protivno ranijim mišljenjima, kronološki odvojila dekorativne elemente od natpisa i zaključila da oba sarkofaga pripadaju nadbiskupu Ivanu iz XI stoljeća.³⁶

Nasuprot tome, S. Gunjača, koji je tom problemu posvetio nekoliko priloga, dolazi do drugačijih rezultata. I Gunjača odvaja Tomino pričanje o Ivanu Ravenjaninu od tobožnjeg sarkofaga prvoga splitskog nadbiskupa u splitskoj krstionici, ali, za razliku od N. Klaić, datira dolazak Ivana Ravenjanina u Split u sredinu VII st. (prije 642), dok sarkofag pripisuje, inače nepoznatom, nadbiskupu Ivanu koji je, prema autoru, živio u Splitu na prijelazu iz VIII u IX stoljeće.³⁷

Sklop pitanja oko obnove splitske crkvene organizacije i pokrštenja Hrvata obrađuje S. Gunjača i u veoma opširnoj radnji: »O salonitansko-splitskoj crkvi i Hrvatima do prevlasti splitske metropolije (g. 928)«. Odvajajući Ivana Ravenjanina od pokrštanja Hrvata, autor smatra da je ono izvršeno za kneza Borne, i to od papinskog Rima. U skladu s tim datira i Višeslavovu krstionicu u treće desetljeće IX st., smatrajući Višeslava ne ocem Borne, nego jednim od njegovih nasljednika. U vezi s datiranjem pokrštenja drži da je hrvatska crkvena organizacija s hrvatskim biskupom postojala već od pokrštenja.³⁸

U više priloga razmatraju se neki problemi najranije povijesti dalmatinskih gradova. U raspravi »Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina«,³⁹ L. Margetić ne analizira samo odnos creske općine prema Veneciji u XIII st., nego predlaže

³⁵ Nada Klaić, Marginalia uz problem doseljenja Hrvata, Razprave SAZU V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, 19—36.

³⁶ Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXV—LXVII, 1963—65, 209—249.

³⁷ S. Gunjača, Dva arheološka objekta u pogrešnoj primjeni na historijsku problematiku, Sarkofag splitskog nadbiskupa Ivana i luk crkvene pregrade iz Kaštel-Sućurca. Ispravci i dopune I, 273—319.

³⁸ Ispravci i dopune II, 77—252. O nekim pitanjima u vezi s hrvatskim vladarima IX st. piše i S. Antoljak u prilogu: Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom, Godišen zbornik Filozofskog fakulteta u Skopju 19, 1967, 129—139.

³⁹ Radovi Instituta za hrvatsku povijest 7, 1975, 5—80.

više novih rješenja o različitim aspektima razvoja gradova na istočnoj obali Jadrana, od Istre do južne Dalmacije, u prvim stoljećima srednjeg vijeka, prvenstveno s obzirom na još uvijek u mnogo čemu sporno pitanje njihova kontinuiteta s kasnoantičkim razdobljem; osvrće se i na njihovu upravno-političku i društvenu strukturu, zaključujući da u njima »bizantske vlasti ili nije bilo ili je bila tek nominalna« (59), a da su »dalmatinski gradovi bili organizirani na vojnički način« (77). O problemu kontinuiteta, raščlanjujući njegove značajke, i o ulozi bizantske vlasti u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji raspravlja J. Ferluga u kraćem prilogu »Vizantija i Zadar«,⁴⁰ dok Nada Klaić, u radnji: »Zadar, dalmatinska metropola do XII stoljeća«, opisuje politički razvitak Zadra u ranom srednjem vijeku, prije svega njegov odnos prema Bizantu, ističući njegov »odličan položaj među dalmatinskim komunama sve do XII stoljeća«.⁴¹ M. Brandt, u prilogu: »Neki elementi komunalnog razvitka srednjovjekovnog Zadra do polovine XI stoljeća«, nastoji da utvrdi temeljna obilježja društvenog i upravnog uređenja Zadra u ranom srednjem vijeku,⁴² a S. Antoljak u kraćem članku analizira sve podatke o Zadru pod vlašću Istočnih Gota.⁴³

Temeljnim pitanjima povijesti jednog od tzv. hrvatskih gradova, Nina, u srednjem vijeku bave se u svojim prilogima J. Lučić i E. Peričić.⁴⁴ Dok se prvi ograničava na opis Nina u IX st., dotle Peričić ocrtava njegov razvoj u širokom rasponu od antičke civitas do autonomne komune.

Dva priloga odnose se na hrvatsku povijest X st., u prvom redu na vladarsku kronologiju.

U već spomenutoj radnji: »Značaj i važnost isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X stoljeća«, S. Antoljak postavlja posve novu kronologiju hrvatskih vladara, a dijelom i zbivanja u X st., što, dakako, ovisi o procjeni vjerodostojnosti Krešimirove isprave iz 950. Prema autoru, Tomislav vlada od početka X st. do oko 920, pa je i prvi splitski crkveni sabor održan već nakon 915, a ne 925; Krešimira I smatra najznačajnijim hrvatskim vladarom X st., datirajući njegovo vladanje od 926. do 954, a utemeljenje biogradske biskupije pomiče unatrag iz XI u X stoljeće.

I S. Gunjača unosi promjene u uobičajenu kronologiju hrvatskih vladara X stoljeća. Smatrajući Tomino datiranje kraljeva Trpimira i Muncimira u g. 990. točnim, autor pretpostavlja da Držislav nije vladao do potkraj X st., nego do sredine 80-ih godina kada ga nasljeđuju Trpimir II i Muncimir I iz pobočne loze Trpimirovića; Suronju, pak, Ivana đakona ne identificira ni s Krešimirom niti sa Svetoslavom, nego ga smatra Muncimirovim bratom.⁴⁵

⁴⁰ Zadarska revija XVI, 1967/2—3, 129—143.

⁴¹ isto, 111—128.

⁴² isto, 144—158.

⁴³ isto XX, 1971, 137—146.

⁴⁴ J. Lučić, Nin u IX stoljeću, Povijest grada Nina, Zadar 1969, 375—396; E. Peričić, Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija, isto, 105—155; povijesnom topografijom zadarskog zaleđa u ranom srednjem vijeku bavi se B. Gušić, Starohrvatsko naseljenje Ravnih Kotara, Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, 1971, 137—192.

⁴⁵ S. Gunjača, Na kraju 10. stoljeća — dva nepoznata kralja. Ispravci i dopune II, 347—413.

Nedovoljno jasan i različito tumačen podatak o karantanskom vojvodi Adalberonu koji u 30-im god. XI st. namjerava ustati protiv cara Konrada u savezu s Hrvatima i »Mirmidoncima«, nastoji objasniti S. Antoljak, identificirajući Mirmidonce s Moravcima (Česima).⁴⁶

U razmatranju odnosa između hrvatskih vladara i dalmatinskih gradova do početka XII st. i dalje se očituju dva osnovna suprotna stava.

Nada Klaić, u raspravi »Hrvatski vladari i bizantska Dalmacija«, obrazlaže svoje mišljenje, najiscrpnije izloženo u njezinoj »Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku« (1971), da ni Tomislav, ni Držislav, niti Petar Krešimir IV nisu vladali dalmatinskim gradovima. Ističući da je to dijelom pošlo za rukom tek Zvonimiru, upozorava da političke granice »nisu značile nikakvu prepreku« obostranim odnosima.⁴⁷ Nasuprot tome, V. Foretić, u odužem prilogu »Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. godine«, i dalje zastupa stajalište da je Dalmacija i u ranom srednjem vijeku bila u vlasti hrvatskih vladara i da je bila čvrsto povezana s hrvatskim zaleđem.⁴⁸

Prilogom »Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike«, Nada Klaić nastavlja diskusiju o dalmatinskoj marki, zaključujući da je ona nastala u sedmom desetljeću XI st. kao posebna politička jedinica, sastavljena od dijelova hrvatske države u Istri, Hrvatskog Primorja i jednog dijela bizantske Dalmacije.⁴⁹ U radnji, pak, »Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran«, ona iscrpno opisuje politički razvitak neretljanskog teritorija od doseljenja do početka XIV stoljeća. Upozoravajući da je upravo Neretvanska kneževina nosilac stoljetnog otpora protiv mletačkog dominija na Jadranu, konstatira da se ona, kao posebna politička jedinica, postupno raspada tijekom XIII stoljeća.⁵⁰

Dosadašnjem općeprihvaćenom čitanju imena osnivača samostana sv. Petra u Selu, Petra Crnog, suprotstavlja se I. Ostojić, pa u prilogu: »Petrus ego Zerni qui et Gumay filius«, iznosi razloge za mišljenje da je Petar u stvari sin Crnog ili Črne.⁵¹

Vesna Cestarić analizira dosadašnja čitanja imena župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu i smatra da je jedino pravilno čitanje: Godečaj.⁵² Ona raspravlja i o »Etničkim odnosima u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena«. ⁵³ Razmatrajući lingvistički svu raspoloživu građu, ona zaključuje da je Zadar već u ranom srednjem vijeku bio dvojezičan, te da je romansko-slavenska simbioza već tada u njemu znatno uznapredovala.

⁴⁶ S. Antoljak, Još nešto o »Cruvvatis et Mirmidonibus«, Godišen zbornik Filozofskog fakulteta u Skopju, 1967, 141—151.

⁴⁷ Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XLIII, 1972, 143—172.

⁴⁸ Pomorski zbornik 7, Zagreb 1969, 757—811.

⁴⁹ ZČ XIX—XX, 1965—66, 125—138.

⁵⁰ Makarski zbornik I, 1971, 121—168.

⁵¹ HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 451—456.

⁵² Vesna Jakić-Cestarić, Ime župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu, Povijest grada Nina, Zadar 1969, 357—374.

⁵³ Radovi Instituta JAZU u Zadru 19, 1972, 99—166. Usp. i V. Cestarić, Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII stoljeća, Radovi 21, 1974, 291—337.

O problemu smještaja južnoslavenskih plemena u ranom srednjem vijeku na teritoriju između Neretve i Bojane, te o još i danas kontroverznom pitanju Dukljaninove Crvene Hrvatske, piše V. Foretić, zaključujući da su se na tom području već od ranoga srednjeg vijeka međusobno miješali Hrvati i Srbi.⁵⁴

Dok se u prethodnim razdobljima (1945—65) intenzivno razmatrao društveni razvitak u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, dotle je u ovom razdoblju zanimanje za društvenu problematiku znatno umanjeno. O genezi feudalnih odnosa u srednjovjekovnoj Hrvatskoj pisala je samo Nada Klaić; osvrćući se na koncepciju sovjetskog povjesničara J. Bromleja (*Stanovljenje feudalizma v Horvattii*, Moskva 1964) o postanku feudalnih odnosa u Hrvatskoj, zalagala se za ekonomsko, socijalno i političko objašnjavanje feudalizma.⁵⁵

Nešto više je bilo govora o problemu tzv. Qualitera i s tim povezanom pitanju o postanku saveza plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske. Suprotstavljajući se mišljenju N. Klaić, koja postanak saveza datira u sredinu XIV st. i povezuje ga s uspostavom kraljevske vlasti u srednjovjekovnoj Hrvatskoj za Ludovika Anžuvinca, odbacujući pri tom Qualiter kao izvor za 1102, J. Lučić se u nekoliko priloga zalaže za autentičnost Qualitera, smatrajući da hrvatska plemena na početku XII st. doista vode pregovore s Kolomanom o novoj ugarsko-hrvatskoj zajednici.⁵⁶

5) Razvijeni i kasni srednji vijek

Premda se hrvatska historiografija u ovom desetljeću bavila i nekim općim, prije svega političkim i kulturnim pitanjima u razvitku hrvatskih zemalja od XII do XV st., ipak je težište historiografskog rada bilo postavljeno na istraživanje društvene i gospodarske povijesti. Osim toga, to je područje ponešto i tematski prošireno, osobito većim zanimanjem za razvitak dalmatinskih gradova, a donekle i Mletačke Dalmacije, ali se primjećuje stanovito slabljenje historiografskog zanimanja za razvoj srednjovjekovne Hrvatske i Slavonije.

Rad na lokalnoj povijesti pojedinih regija i gradova u srednjem vijeku, odavno razvijen i uobičajen u hrvatskoj historiografiji, dobio je u posljednjem razdoblju nov zamah. To je bilo izraženo pokretanjem više lokalnih časopisa i zbornika koji su pažnju obraćali i srednjovjekovnoj povijesti, s jedne, i izdavanjem nekoliko cjelovitih prikaza o povijesti naših gradova, s druge strane.⁵⁷

⁵⁴ V. Foretić, Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku, *Dubrovnik XII*, 1969, br. 4, 59—97.

⁵⁵ Nada Klaić, Uz problem geneze feudalizma u Hrvatskoj, *JiČ* 1966/3—4, 55—78.

⁵⁶ J. Lučić, Ponovo o »Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti«, *HZ XXI—XXII*, 1968—69, 557—571; Na kraju razgovora o Qualiteru, *HZ XXV—XXVI*, 1972—73, 481—490.

⁵⁷ To su zbornici: Krčki, Hvarski, Poljički, Makarski, Senjski, ili časopisi: *Dubrovački horizonti*, *Kulturna baština* (Split), *Kaj* i dr. koji su, uglavnom, pokrenuti u posljednjem desetljeću. Takvu su ulogu, u njegovanju lokalne povijesti, izvršili i tematski brojevi Instituta JAZU u Zadru o Ninu i Vrani; premda to nisu bile cjelovite i sustavne povijesti Nina i Vrane, ipak su različiti prilozi u njima sadržavali korisne rezultate i građu o njihovu razvoju u srednjem vijeku, pa su objelodanjeni i pod nazivima: *Povijest grada Nina* (Zadar 1969) i *Povijest Vrane* (Zadar).

Među njima valja spomenuti iscrpnu »Povijest otoka Brača« od D. Vrsalovića, u kojoj je prikazan politički, društveni, etnički i kulturni razvitak tog otoka u srednjem vijeku. Ovu je monografiju korisno dopunilo i već spomenuto izdanje bračkog statuta od A. Cvitanića, odnosno temeljit prikaz društveno-ekonomskog razvitka otoka prema odredbama njegova statuta.⁵⁸ S. Grubišić, u knjizi »Šibenik kroz stoljeća« (Šibenik 1974), pretežno je ocrtao političku povijest grada, u historiografskom pogledu jednog od najslabije istraženih dalmatinskih gradova. S. Pavičić piše o nekim pitanjima povijesti Senja u srednjem vijeku, a I. Petricioli o unutrašnjem razvoju Zadra na prijelomu XV i XVI stoljeća.⁵⁹ U knjizi D. Kečkemeta »Židovi u povijesti Splita« (Split 1971) ocrtana je uloga Židova u srednjovjekovnom Splitu prije doseobe španjolskih i portugalskih Židova na početku XVI stoljeća.⁶⁰ I najzad, u knjizi »Tisućljetni Zagreb« I. Kampuša i I. Karamana (Zagreb 1975), prvi je autor izložio povijest Zagreba do kraja XVI stoljeća (do str. 85).

Nasuprot tome, teoretska razmatranja o problemima postanka i značajkama srednjovjekovnih gradova oskudno su zastupljena, ograničena na dva priloga Nade Klaić.^{60a}

Znatna pažnja obraćena je razvitku zemljišnih odnosa na području dalmatinskih gradova u srednjem vijeku. Nadovezujući na istraživanja D. Rollera o dubrovačkom agraru,⁶¹ J. Lučić je u dva priloga izložio svoju razdiobu zemljišnih odnosa u srednjovjekovnom Dubrovniku i Zadru, osvrnuvši se prvenstveno na značajke kmetstva na dalmatinskom području.⁶² Istim pitanjem bavi se i Nada Klaić u radnji: »Problem kmetstva na području dubrovačke astareje (Prilog problematici dalmatinskog agrara)« utvrđujući tipološke karakteristike i razlike između težaštine i kmetstva.⁶³ O agrarnim odnosima na zadarskom području u XV i XVI st., historiografski posve neobrađenima, raspravlja T. Raukar, s težištem na problemu kmetskog rada na zgonu i načinu upotrebe

⁵⁸ V. bilj. 8.

⁵⁹ S. Pavičić, Senj u svojem naselnom i društvenom razvitku od 10. stoljeća do turskog prodora, Senjski zbornik III, 1967, 324—337; I. Petricioli, Zadar na prijelomu XV i XVI stoljeća, Zbornik radova o Federiku Grisogonu, Zadar 1975, 9—26.

⁶⁰ n. dj., 13—29. Na povijest Splita i Hvara odnose se i prilozi: Danica Božić-Bužančić, Prilog poznavanju građana i pučana u Splitu početkom XVI st., Arhivski vjesnik XVI, 1973, 159—176; B. Krekić, O neprilikama dvojice mletačkih potestata Hvara u prvoj polovini XIV veka, Zbornik Filozofskog fakulteta XI/1, Beograd 1970, 307—310

^{60a} Civitas, castrum und villa im frühen Mittelalter in Dalmatien, Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen, T. II, Atena 1972, 343—348; Problem nastajanja srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, Radovi III, Muzej grada Zenice, 1973, 41—52.

⁶¹ D. Roller, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII do XV stoljeća, Zagreb 1955.

⁶² J. Lučić, Agrarno-proizvodni odnosi u okolici Dubrovnika (do polovine XIV stoljeća), ZČ XXII, 1968/1—2, 61—96; O počecima kmetstva u dubrovačkoj astareji (s osvrtom na zadarsko područje), Arhivski vjesnik XV, 1972, 265—296.

⁶³ Arhivski vjesnik XIV, 1971, 237—274.

pašnjaka.⁶⁴ Specifičnim obilježjima agrarnih odnosa na otoku Hvaru, također slabo historiografski istraženim, bave se dva članka I. Kasandrića.⁶⁵

U desetljeću između 1965. i 1975. osobito veliko zanimanje za razvoj agrarnih odnosa na području dalmatinskih gradova pokazala je sovjetska historiografija. U više priloga M. M. Frejdenberg je iscrpno analizirao različite značajke agrarnih odnosa na dalmatinskom području; među njegovim prilogima obilježja sinteze imala je knjiga »Derevnja i gradovska žiznj v Dalmaciji XIII—XIV vv.« (Kalinjin 1972).⁶⁶ Nasuprot Frejdenbergu, koji je nastojao obuhvatiti razvitak dalmatinskog agrara u cjelini, V. Zaharov je svoje istraživačke napore gotovo u cjelini usmjerio prema analizi zemljišnih odnosa na zadarskom teritoriju od X do XIV stoljeća.⁶⁷

O poreznom sistemu, važnom pri istraživanju ekonomske povijesti, raspravlja se u nekoliko priloga. U radnji: »Takse 'servitium commune' kod nas kroz XIV i polovicom XV stoljeća«, J. Soldo iznosi dosad malo poznate podatke o podavanjima crkvenih dostojanstvenika u hrvatskim zemljama papinskoj komori prilikom imenovanja koji omogućavaju usporedbu s takvim podavanjima u drugih evropskih naroda i zaključke o ekonomskoj podlozi i opsegu prihoda naših crkvenih ustanova.⁶⁸ T. Raukar analizira podatke o poreznom

⁶⁴ T. Raukar, Ekonomski odnosi na posjedima Rogovskog samostana u XV i XVI stoljeću, HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 215—264.

⁶⁵ I. Kasandrić, Gratia — poseban oblik agrarno proizvodnog odnosa na području hvarske komune do XIX st., Mogućnosti 1967/3; Proizvodni odnosi u hvarskoj komuni do konca XVI st., isto, 1972/1, 72—85. J. Marušić bavi se društvenim i gospodarskim razvojem u Poljicima: O agrarno-pravnim pitanjima i društvenom uređenju Poljica, Poljički zbornik I, 1968, 181—203; Neki primjeri i značajke samoupravljanja u ekonomsko-društvenom životu poljičkih sela (i katuna), isto II, 1971, 93—115.

⁶⁶ M. M. Frejdenberg, Dalmatinska derevnja v sfere vozdejstvija goroda v XIII—XIV vekah, Tezisy dokladov i soobščeniij Vosmoj (Moskovskoj) sesii simpoziuma po agrarnoj istorii Vostočnoj Evropy, Moskva 1965; Seljak i gradsko tržište u Dalmaciji od XIII do XV stoljeća, Zadarska revija 1970/3, 245—252; Dalmatinsko krestjanstvo XIII—XIV vv. (Po dannym iz Dalmatinskoj Horvatii), Sovetskoe slavjanovedenie 5, Moskva 1970, 24—35; Seljaštvo zadarskog područja od XII do XV st., Rad JAZU 369, 1975, 117—138.

⁶⁷ V. Zaharov, K voprosu ob agrarnyh otnošenijah v zadarskom okruge v XIII—XIV vv., Voprosy istorii Slavjan 2, Voronež 1966; K voprosu o formirovanii krupnogo feodaljnogo zemlevladienija v zadarskom distrikte v X—XIV vv., Sovetskoe slavjanovedenie, Minsk 1969, 603—609; Agrarnye otnošenija v zadarskom distrikte v X—XIV vv. (Iz istorii socialjno-ekonomičeskogo razvitija srednevekovoj Dalmacii), Voronež 1970; K voprosu o krestjanskom zemlevladienii v zadarskom distrikte v XI—XIV vv., Voprosy istorii Slavjan 3, Voronež 1970, 15—21; O zemelnoj rente v zadarskom distrikte XIII—XIV vv., »Slavjane i Rossija«, Moskva 1972, 41—44. Usp. i autorove prikaze: Novejšie raboty horvatskih i sovjetskih istorikov ob agrarnyh otnošenijah v zadarskom distrikte X—XIV vv., Sovetskoe slavjanovedenie 4, Moskva 1969, 97—100; Jugoslavskaja i sovjetskaja istoriografija o tak nazываемih kmetskih otnošenijah v Dalmacii XIII—XV vekov, Iz istorii balkanskih stran, Krasnodar 1975, 93—110. O nekim aspektima agrarnih odnosa u Dalmaciji piše i A. J. Moskalenko, Kto takie »laboratory« v Dalmacii XIII—XIV vv., »Slavjane i Rossija«, Moskva 1972, 50—54.

⁶⁸ Arhivski vjesnik IX, 1966, 305—326.

sistemu dalmatinskih gradova u XIV st., važnom kriteriju za poznavanje njihova ekonomskog razvitka.⁶⁹

Istraživanja o razvoju trgovine u hrvatskim zemljama u srednjem vijeku bila su ograničena na obalni pojas, Dubrovnik i druge dalmatinske gradove. U radnji: »Torgovlja dalmatinskoga goroda v XIII—XIV vv.«, M. M. Frejdenberg je nastojao u cjelini prikazati razvoj trgovine u Dalmaciji, dok je T. Raukar iscrpno opisao zadarsku kasnosrednjovjekovnu trgovinu solju.⁷⁰

Na taj je način istraživanje o robnom prometu dalmatinskih gradova u srednjem vijeku postavljeno na, metodološki i sadržajno, širu podlogu nego što je to dosad bilo uobičajeno, ali su neki problemi i dalje ostali zanemareni, na primjer djelatnost trgovačkih društava.⁷¹ Isto vrijedi i za rad na povijesti srednjovjekovnog pomorstva u dalmatinskim gradovima. Dok je poznavanje pomorstva srednjovjekovnog Dubrovnika i Kotora već prilično uznapredovalo, dotle se rad na pomorskoj povijesti drugih dalmatinskih gradova još nalazi na svom početku, unatoč znatnim organizacijskim naporima.⁷² Još nisu utvrđeni pouzdani kriteriji za određivanje broja i veličine brodova, što je temeljni preduvjet za ocjenu o ekonomskoj važnosti pomorstva dalmatinskih gradova, mada već i dosadašnji rezultati upozoravaju na njegovu veliku ulogu.⁷³

Historiografski zanemaren bio je i razvoj obrta u hrvatskim zemljama u srednjem vijeku, osobito u njihovu kontinentalnom dijelu. M. M. Frejdenberg je, u radu: »O specifikama gradskog remesla v Dalmatinskoj Horvatii XIII—

⁶⁹ T. Raukar, Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću, HZ XXI—XXII, 1968—69, 343—370.

⁷⁰ M. M. Frejdenberg, Torgovlja dalmatinskoga goroda v XIII—XIV vv., Sovetskoe slavianovedenie 2, Moskva 1967, 24—37 (usp. ocjenu T. Raukara u HZ XXI—XXII, 1968—69, 596—605); T. Raukar, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest 7—8, Zagreb 1969/70, 19—79; isti, Prilozi o trgovačkom životu u Zadru XV stoljeća, Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962), Zagreb 1972, 163—179. O problemima dalmatinske trgovine u srednjem vijeku raspravlja se i u prilogima: M. M. Frejdenberg, Srednjovjekovna trgovina u Dalmaciji, problemi i argumenti, HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 391—410; T. Raukar, O nekim obilježjima trgovine dalmatinskih gradova u srednjem vijeku, na i. mj., 411—442.

⁷¹ E. J. Čudinovskih, Torgovye kompanii Trogira i Kotora v konce XIII—XIV vv. po dannym notarialnyh aktov, Voprosy istorii Slavjan 2, Voronež 1966, 71—81.

⁷² Središte takve djelatnosti je Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije koje izdaje »Pomorski zbornik«.

⁷³ F. Dujmović, Staro pomorstvo Šibenika (od XI do XVI stoljeća), Pomorski zbornik 4, 1966, 337—353; Marica Rismundo-Berket, Prilozi poznavanju splitskog pomorstva u drugoj polovini XIV i početkom XV stoljeća, isto 10, 1972, 349—364; ista, Splitski srednjovjekovni pomorci u bastardelu notara Uliverija iz Padove (1376—1377), isto 12, 1974, 219—234; M. M. Frejdenberg, Na kakih korabljah plivali Dalmatincy? (K istorii srednevekovoga suhovedstva u Južnih Slavjan), Strany Sredizemnomorja v epohu feodalizma, Gorkij 1973, 94—110; isti, Kakvim su brodovima plovili Dalmatinci u XIII—XIV vijeku, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXII, 1974, 27—39.

XIV v.«, ocrtao neke glavne značajke obrta u dalmatinskim gradovima.⁷⁴ U prilogu: »Fratalea artis calegariorum de Iadra«, Nada Klaić upozorava na početke strukovne organizacije zadarskih kočara i na njezina obilježja u XIV i XV stoljeću.⁷⁵ I. Petricioli iscrpno opisuje djelatnost zadarskih srednjovjekovnih drvorezbara.⁷⁶

Istraživanje o društvenoj strukturi i društvenim pokretima u hrvatskim zemljama u srednjem vijeku pokazuje u posljednjem desetljeću izrazit uspon, iako njime nisu podjednako obuhvaćeni svi dijelovi hrvatskog teritorija nego pretežno njegov obalni pojas. Oduža rasprava: »Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća«, u kojoj se E. Hercigonja suprotstavio historiografskoj predodžbi o »siromaštvu i kulturnoj zaostalosti glagoljaša«, odnosno protezanju prilika XVI—XVIII st. na srednji vijek, zaključujući da je glagoljaštvo od XII—XVI st. »predstavljalo značajan gospodarski i duhovni potencijal na jednom dijelu našeg nacionalnog teritorija« (100), bila je donekle iznimkom, jer se odnosila i na društveni razvoj u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.⁷⁷

Glavna pažnja bila je usmjerena prema društvenoj strukturi dalmatinskih gradova, osobito u prilogima M. M. Frejdenberga koji je razmatrao oblikovanje i značajke pojedinih slojeva u srednjovjekovnom dalmatinskom društvu.⁷⁸

⁷⁴ Pskovskij gosudarstvennyj pedagogičeski institut, Sbornik, vyp. 32, 1966, 58—74; isti, Korporaciji remeslenikov v srednevekovom dalmatinskom gorode, Problemy socialnoj struktury i ideologii srednevekovogo obščestva, vyp. 1, Lenjingrad 1974, 29—44.

⁷⁵ Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962), 1972, 135—149.

⁷⁶ I. Petricioli, Umjetnička obrada drveta u Zadru u doba gotike, Zagreb 1972; usp. isti, Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru, Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru, 1968, 61—100.

⁷⁷ Croatica 2, Zagreb 1971, 7—100. O razvoju društva u srednjovjekovnoj Slavoniji pišu: E. S. Makova, K voprosu vzniknovenija »svobodnogo goroda« v Slavonij (iz istorii gorodskogo prava), Sovetskoe slavjanovedenie, Minsk 1969, 586—592; E. A. Efremov, K voprosu o strukturi poselenij tipa »predium« i »villa« v Slavonij s XII do serediny XIII veka, isto, 592—597. Problem srednjovjekovnih Vlaha razmatraju M. M. Frejdenberg, Vlaha v Dalmaciji v XV—XVI vv., Istorio-grafičeskie aspekty slavjano-voloških svjazej, Kišinev 1973, 38—46; Nada Klaić, Položaj Vlaha u XIV i XV st. u hrvatskim zemljama prema štampanoj građi i novim podacima iz zadarskog notarskog arhiva, Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku, Sarajevo 1975.

⁷⁸ M. M. Frejdenberg, O socialnoj strukturi Trogira v XIII v., Učennye zapiski instituta slavjanovedenija XXX, 1966, 17—33; isti, Patrijat dalmatinskih gorodov XII—XVI vv., Slavjanske issledovanija, Lenjingrad 1966, 10—62; isti, Dalmatinski gorod i ego seljskaja okrug, Moskva 1969; isti, »Populares« srednevekovogo dalmatinskogo goroda, Voprosy vseobščej istorii, Kalinin 1971, 69—97; isti, Srednjovjekovni dalmatinski grad i društveni tipovi, Mogućnosti 1, 1972, 86—101; B. I. Borzunov - V. Zaharov, Hozjajstvo i obščestvennye otnošenija Skradina, po dannym ego statuta, Voprosy istorii Slavjan 2, Voronež 1966; M. M. Frejdenberg, Delovaja žiznj srednevekovogo dalmatinskogo goroda (notarialnaja kniga kak istoričeski istočnik), Voprosy vseobščej istorii, Kalinin 1975, 103—119. Usp. i dva prikaza istog autora: Srednevekovij gorod v horvatskoj istoričeskoj literature (1960—1970), Sovetskoe slavjanovedenie 1, Moskva 1973, 73—81, i Srednjovjekovna povijest Dalmacije u sovjetskoj povijesnoj nauci, Zadarska revija 1973/3—4, 274—280.

O klasnim i staleškim odnosima u mletačkom Zadru pisala je, pretežno na temelju neobjelodanjene građe, Maja Novak-Sambrailo u radu: »Plemići, građani i pučani u Zadru (XV—XVII st.)«, nadovezujući na svoja ranija istraživanja u knjizi »Autonomija dalmatinskih komuna pod Venecijom« (Zadar 1965).⁷⁹

Četiristošezdeseta godišnjica ustanka hvarskih pučana (1510—14) potaknula je njegovo intenzivno proučavanje. U prilogu: »Pokreti pučana na našem Primorju početkom 16. stoljeća (po mletačkim izvještajima)«, L. Dančević temeljito opisuje društvena zbivanja u Dalmaciji na početku XVI st.; on je razmatrao i »Pomorske operacije u pučkom ustanku na Hvaru i Visu«. ⁸⁰ Strukturu hvarskog srednjovjekovnog društva bavi se I. Kasandrić, u radu: »Socijalna struktura hvarske komune i njen utjecaj na pučki ustanak«. ⁸¹

U više priloga razmatra se razvoj društva na kvarnerskom području. Tom se pitanju ponovo vraća Nada Klaić, u radnji: »Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku«. Analizirajući i dragocjene podatke u dosad zanemarenom senjskom statutu koji je još 1854. objelodanio I. Mažuranić u Kukuljevićevu Arhivu, autorica je povezala općinsku organizaciju na kvarnerskom području s bizantskom vlašću u ranom srednjem vijeku. ⁸² Istim pitanjima bavi se i M. Zjačić u prilogu: »Statut grada Senja iz 1338. godine«. ⁸³ Nada Klaić, u posebnom prilogu, obrađuje i neke elemente iz povijesti srednjovjekovnog Jablanca, ⁸⁴ a u raspravi: »Knezovi Frankapani kao krčka vlastela« prikazuje, nadovezujući na monografiju Vj. Klaića o Krčkim knezovima Frankapanima iz 1901, njihov politički odnos prema Veneciji i ekonomske odnose prema općinama na otoku Krku. ⁸⁵

Nekoliko priloga odnosi se i na povijest srednjovjekovnog Zagreba. Obazirući se na neka historiografska mišljenja o postanku Gradeca (I. Kampuš, K. D. Grothusen), Nada Klaić u dva priloga ponovo podvrgava analizi taj problem i odbacuje vezivanje njegova postanka uz god. 1242, smatrajući da se ne smije identificirati proces nastajanja varoši s pravnim razvitkom, odnosno podjeljivanjem privilegija. ⁸⁶

Proučavanje veza između dvije jadranske obale u srednjem vijeku, u posljednjem desetljeću sve intenzivnije, možemo već sada smatrati zasebnom

⁷⁹ Radovi Instituta JAZU u Zadru 19, 1972, 167—186; usp. i M. M. Frejdenberg, Social connections and antagonisms in dalmatian towns of the XV—XVI centuries, *Studia balcanica* III, Sofija 1970, 117—123.

⁸⁰ Pomorski zbornik 12, 1974, 117—159; Hvarski zbornik 2, 1974, 39—76.

⁸¹ Hvarski zbornik 2, 1974, 13—22.

⁸² Krčki zbornik 2, 1971, 111—144.

⁸³ Rad JAZU 369, 1975, 39—115.

⁸⁴ Nada Klaić, Kako Jablanac postaje slobodan kraljevski grad 1251. god., *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* XVIII, 1973, 203—213.

⁸⁵ Krčki zbornik 1, 1970, 125—180.

⁸⁶ I. Kampuš, Prilog pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, *HZ* XVIII, 1965, 129—139; K. D. Grothusen, Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts, Wiesbaden 1967; Nada Klaić, O pitanju postanka varoši Gradeca kraj Zagreba, *HZ* XXI—XXII, 1968—69, 549—556; ista, Neki problemi najstarije povijesti biskupsko-kaptolskog Zagreba i kraljevskog Gradeca, *Stari i novi Zagreb* IV, 1968, 7—23.

disciplinom gospodarske povijesti, jer je uz istraživanje migracija pučanstva najuže vezana i analiza ekonomskog djelovanja. U tom sklopu veza važnu su ulogu odigrale i migracije stanovništva iz hrvatskih zemalja, pa u radovima slovenskog historičara F. *Gestrina*, koji se tim pitanjima u nas najsvestavnije već nekoliko desetljeća bavi, ima dosta podataka i o ulozi došljaka iz Hrvatske na zapadnoj obali Jadrana.⁸⁷ Na žalost, prinosi hrvatskih povjesničara o tom važnom problemu hrvatske srednjovjekovne povijesti gotovo i nema.⁸⁸

Proslava trisetogodišnjice Luciusova djela »De regno Dalmatiae et Croatiae« dala je povod ponovnom zanimanju za neke probleme statutarnog uređenja srednjovjekovnog Trogira; o njima se raspravlja u prilogima F. Čulinovića i A. Cvitanića.⁸⁹ Potonji se osvrnuo i na neke probleme omiškog statuta.⁹⁰ Pravnopovijesnim prilogima valja dodati i dva rada L. Margetića, važna i za istraživanje razvoja hrvatskoga srednjovjekovnog društva. U prvom analizira pismo podbana Mihajla Živkovića iz 1459. o nasljednom pravu hrvatskog plemstva, a u drugom raspravlja o javnoj vjeri notarskih isprava iz naših primorskih gradova.⁹¹

Devetstota obljetnica samostana sv. Marije u Zadru i prvog spomena Šibenika u povijesnim izvorima (1966) potaknula je istraživanje kulturne uloge zadarskih i šibenskih samostana. U posebnim edicijama objavljeno je više radova koji osvjetljavaju bogatstvo njihove kulturne baštine i njihovu važnost za hrvatsku povijest. O zadarskom samostanu sv. Marije pisali su V. Novak, E. Peričić i A. M. Strgačić, a o šibenskom samostanu sv. Frane M. Oreb.⁹²

⁸⁷ F. Gestrin, *Gospodarske povezave jugoslovenskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju*, *Istorijski časopis XVIII*, 1971, 155—163; isti, *Nota sulle antiche relazioni tra le due coste adriatiche*, Fano, Supplemento al n. 5, 1972, 1—7; isti, *Prispevek k kulturnem življenju Slovanov v Markah v Italiji (XIV—XVII stoletje)*, *Spomenica Josipa Matasovića*, 1972, 89—96; usp. C. Marciani, *Le relazioni tra l'Adriatico orientale e l'Abruzzo nei secoli XV, XVI e XVII*, *Archivio storico italiano*, 1965/1, 14—47.

⁸⁸ A. Jutronić, *Contributo allo studio sulla presenza di Marchigiani a Spalato*, *Quaderni storici* 13, Ancona 1970, 261—266.

⁸⁹ F. Čulinović, *Trogirski statut i rad Ivana Lučića na njemu*, *Zbornik Historijskog instituta JAZU* 6, 1969, 11—32; A. Cvitanić, *Lučićev doprinos poznavanju trogirskog prava u njegovom Memorie istoriche di Tragurio*, isto, 33—44.

⁹⁰ A. Cvitanić, *Prilog proučavanju srednjovjekovnog uređenja Omiša (Fragmenti omiškog statuta)*, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu* 7, 1969.

⁹¹ L. Margetić, *Neki pravni problemi u vezi s dopisom podbana Mihajla Živkovića od 5. XI 1459*, *HZ XXIII—XXIV*, 1970—71, 265—286; *O javnoj vjeri i dispozitivnosti srednjovjekovnih notarskih isprava s osobitim obzirom na hrvatske primorske krajeve*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 4, 1973, 5—79.

⁹² V. Novak, *Manastir sv. Marije — riznica hrvatske devetvekovne prošlosti*, *Zadarska revija* 1967/2—3, 85—110; E. Peričić, *Samostan sv. Marije u Zadru od njegova osnutka do danas*, *Kulturna baština samostana sv. Marije u Zadru*, 1968, 7—59; A. M. Strgačić, *Kulturno-povijesno značenje samostana benediktinki sv. Marije u Zadru u počecima njegova razvoja*, *Zbornik Kačić II*, Split 1969, 23—69; M. Oreb, *Samostan sv. Frane u Šibeniku*, *Kulturna baština samostana sv. Frane u Šibeniku*, Zadar 1968, 7—38.

Zanimljiv prinos našoj kulturnoj povijesti, potaknut istom obljetnicom, jest prilog J. Stipišića: »Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra«. ⁹³

Kulturnoj ulozi benediktinaca u našim krajevima svoj je životni rad posvetio I. Ostojić. I nakon sinteze o tome (Benediktinci u Hrvatskoj I—III, Split 1963—65), on u više priloga proširuje poznavanje uloge benediktinaca u hrvatskoj povijesti. ⁹⁴ O »Benediktinskom samostanu u Vrani« piše M. Grgić, analizirajući njegovu ulogu u doba kralja Zvonimira. ⁹⁵ Nasljednicima vranskih benediktinaca, templarima, posvećen je kraći prilog J. Kolanovića koji dopunjuje dosadašnje historiografske rezultate o njima. ⁹⁶

Pažnju hrvatskih povjesničara zaokupili su i neki problemi političkog razvitka srednjovjekovne Hrvatske.

U prilogu: »Provala Tatara u Hrvatsku«, J. Soldo podvrgava kritičkoj analizi dosadašnje historiografske rezultate i izvornu građu o tom važnom događaju hrvatske povijesti XIII st., pa, koristeći dosad neupotrijebljen izvor, djelo »Taqwim albuldan« arapskog povjesničara i geografa Abulfede, zaključuje da se odlučan sukob s Tatarima odigrao u blizini Šibenika. ⁹⁷

Isti autor, u radu: »Cetina — srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića«, opisuje povijest tog dijela srednjovjekovne Hrvatske od ranoga srednjeg vijeka do pojave turske opasnosti. ⁹⁸

U dva opsežna priloga obrađene su i neke istaknute osobe hrvatskoga razvijenog i kasnog srednjega vijeka. S. Antoljak, u raspravi: »Ban Pavao Bribirski 'Croatorum dominus'«, razmatra svu raspoloživu izvornu građu o tom najmoćnijem Bribircu i, osobito kroz njegove naslove u dokumentima, utvrđuje opseg Pavlove vlasti, zaključivši da on »svakako spada među najveće hrvatske vladaoce«. ⁹⁹ Djelatnost dvaju istaknutih vranskih priora, Ivana Paližne i Petra Berislavića, opisuje u iscrpnom prilogu E. Peričić, posluživši se pri tom dijelom i neupotrijebljenim izvorima. ¹⁰⁰

I najzad, intenzivnom zanimanju za problem heretičke »Crkve bosanske« i u ovom su razdoblju dali pečat prilozi J. Šidaka. U raspravi: »O pitanju heretičkog 'pape' u Bosni 1223. i 1245«, analizira on vijesti o »papi« dualističkih heretika, i to: pismo papina legata Konrada iz 1223. i pismo pape Inocenta IV iz 1245, prema kojima se zaključivalo da je sjedište tog heretičkog antipape bilo u Bosni. Odbacujući Kniewald-Solovjevlevu identifikaciju veronskog bis-

⁹³ Zadarska revija 1967/2—3, 184—192.

⁹⁴ I. Ostojić, Benediktinci u Poljicima, Poljički zbornik I, 1968, 153—163; Montecassino i benediktinci u Hrvatskoj, HZ XXI—XXII, 1968—69, 389—402; Odakle benediktinskom samostanu na Prevlaci u Boki Kotorskoj naziv De Tombe, isto, XXV—XXVI, 1972—73, 491—500.

⁹⁵ Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, 1971, 193—206.

⁹⁶ J. Kolanović, Vrana i templari, na i mj., 207—226.

⁹⁷ HZ XXI—XXII, 1968—69, 371—388.

⁹⁸ Sinjska spomenica, Sinj 1965, 63—101.

⁹⁹ Radovi Instituta JAZU u Zadru 19, 1972, 5—62. Usp. i raspravu Nađe Klaić: »Paulus de Breberio banus Croatorum dominus et Bosne«, Arhivski vjesnik XVII—XVIII, 1974—75, 409—423.

¹⁰⁰ E. Peričić, Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić, Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, 1971, 239—321.

kupa Belesmanze s Belizmencom srpskog sinodika, odnosno hipotezu da je Konradov antipapa u Bosni iz 1223. bio Belesmanza, autor upozorava da, prema papino pismo iz 1245. donekle govori u prilog pretpostavci da je i »papin legat Konrad pomišljao na Bosnu kada je 1223. pisao o sjedištu antipape«, ipak postoje znatne teškoće u ocjeni vjerodostojnosti podatka u Konradovu pismu.¹⁰¹ U kraćem prilogu »Nova građa o akciji Rimske kurije u Bosni 1245«, isti autor, na temelju novopronađene građe, utvrđuje odnos papinske kurije prema Bosni u 40-im god. XIII st., osobito u zbivanjima g. 1245.¹⁰² U prilogu »Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci u Lenjingradu«, isti autor opisuje 6 ćirilskih rukopisa koji se čuvaju u spomenutoj biblioteci i razmatra ih u sklopu pitanja »Crkve bosanske«.¹⁰³ U posebnoj radnji kritički ocjenjuje prinos J. Matasovića problemu bogumilstva i »Crkve bosanske«.¹⁰⁴

U sklopu političkih i ekonomskih odnosa između Dubrovnika i njegova šireg zaleđa M. Brandt, »Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini XIII stoljeća«, objašnjava posvetu jednog heretika za bosanskog biskupa 1230. od strane dubrovačkog nadbiskupa kao dio nastojanja Dubrovnika da učvrsti svoje ekonomske odnose s Bosnom.¹⁰⁵ S. Antoljak, u radu »'Heretici' u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolici«, nastoji utvrditi razvitak i ulogu heretičkog »pokreta« u tom dijelu Dalmacije u srednjem vijeku.¹⁰⁶

I na kraju, valja spomenuti nekoliko fundamentalnih edicija o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti, čija je važnost znatno šira od književnopovijesne jer novom valorizacijom omogućavaju da u hrvatsku povijest srednjega vijeka ugradimo bitna dostignuća naše kulturne baštine.

To su prva dva sveska edicije Pet stoljeća hrvatske književnosti: »Hrvatska književnost srednjega vijeka«, u redakciji i izboru Vj. Štefanića (Zagreb 1969), te »Hrvatski latinisti I«, u redakciji V. Gortana i V. Vratovića (Zagreb 1969). Oba izdanja, koncepcijski srodna i po mnogo čemu usporedna, donose izbor tekstova dvaju glavnih smjerova hrvatske književnosti srednjega vijeka, na narodnom i latinskom jeziku, uz temeljite uvodne rasprave njihovih priređivača.

I najzad, drugi svezak Povijesti hrvatske književnosti: »Srednjovjekovna književnost« E. Hercigonje (Zagreb 1975) produbljena je analiza naše srednjovjekovne pismenosti i književnosti. Po novim vidicima koje otvaraju, spomenuta su izdanja nezaobilazna podloga svakom istraživanju hrvatske srednjovjekovne povijesti.

Tomislav Raukar

¹⁰¹ Rasprave SAZU V (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, 145—160 i u: Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, 211—224.

¹⁰² HZ XXVII—XXVIII, 1974—75, 319—329.

¹⁰³ Slovo 17, Zagreb 1967, 113—124; usp. i Studije, 151—160.

¹⁰⁴ J. Šidak, Prinos Josipa Matasovića pitanju bogumilstva i heretičke »Crkve bosanske«, Spomenica Josipa Matasovića, 47—57; usp. isti, A. V. Soloviev, Le testament du gost Radin, Slovo 17, 195—199.

¹⁰⁵ M. Brandt, Dubrovnik i heretička Bosna u prvoj polovini XIII stoljeća, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku XII, 1970, 27—57.

¹⁰⁶ Radovi Centra JAZU u Zadru 21, 1974, 7—27; usp. osvrt J. Šidaka, Problem heretičke »Crkve bosanske« u najnovijoj historiografiji (1962—75), 180, bilj. 147.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB